

XVI-XVII. YÜZYILLARDA MACARİSTANDAKİ TÜRK ZANAATI

ESTERAGON-SZENTTAMAŞHEGY'DEKİ TÜRK ÇANAK-ÇÖMLEK FIRINI

Yazanlar : İFJ. GÉZA FEHÉR - NANDOR PARADİ

Macarcadan Çeviren : H. Z. KOŞAY

Bu makale, Türk ve Macar kavimlerinin şerefli eski tarihinin gayretli araştırmacısı Profesör Géza Fehér'in (4.VIII.1890-10. IV. 1955) doğumunun yetmişinci ve ölümünün beşinci yıldönümleri hatırasına ithaf edilmiştir.

G İ R İ Ş

Macar tarih araştırmalarında, şimdiye kadar, Türk hâkimiyeti devrinin maddî kültürüne dair eserler, gerçek ve ilmî tarafsızlığa uygun olarak değerlendirilmemiştir. Bu hususta yekdiğerine taban tabana zıt iki ilmî görüş hâkimdir. Birinci kanaatin taraftarları, iki kavmin dünya görüşü arasındaki farkları, dinî ayrılıkları mubalağalı surette ileri sürerek Türklerin medeni değerlerin iarecisi hattâ mutavassıtı olmaları ihtimalini dahi düpe düz inkâr ederler¹. İkinciler ise Türk tesiri hususunda bazı mubalağalara saparak gerçekten uzaklaşırlar².

Şu halde, Macar arkeoloji araştırmaları yukarıda zikr olunan güç meseleyi müspet bir tarzda ciddî ve sorumluluk duygusu ile çözmek zaruretindedir. Halbuki başta maddî hâtıraların muayenesi, Türk hâkimiyeti ile Macarların yaşayış tarzlarındaki değişiklikleri aydınlatılabilir. Türk arkeolojisi ile ilgili eserler şehirlerimizde, kalalarımızda ve yıkılmış köylerin enkazı üzerinde yapılan kazılarda meydana çık-

¹ Bilhassa bakınız : *Szekfü Gyula*, Magyar történet-Macַar tarihi. 3 üncü baskı. Budapest 1935/III. cilt, ve müellifin diğęer eserleri.

² *Takacs Sandor*, Rajzok a török vilagbol I-II. Budapest 1915/III, Bp. 1917/ Türk devrinden tasvirler; *Horvath Henrik*, Hodoltsag és felszabaditas a müvészeti történelemben — Sanat tarihinde metbuiyet ve kurtuluş devri (Tanulmányok Budapest multjabol V. 1936, 198-219) v, b.

makta ve bunların incelenmesi Macar zenaatlerinin bu güne kadar çözülmemiş meselelerini açıkladığı gibi, Türk hâkimiyeti sırasında vukua gelen yaşayış şartlarının anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır.³

Bugünkü bilgi seviyesine göre yukarıda arz olunan usule riayet ederek Macar Milli Müzesinde 1951 yılında kurulan “YURT İŞGALİNDEN 1848 YILINA KADAR MACAR KAVMİNİN TARİHİ” adlı sergide Türk hâkimiyeti devrinin de maddi hâtıralarını göstermeye çalışmış idik (Bakınız: Levha I). Büyük teşhir camekânının en üst kısmında Türk tesirine uğrayan Macar şehirlerinin eski gravürleri ve bunun altında Macar ileri gelenlerinin Türklerden aldıkları kıyafetler gösterilmiştir. Sergide çanak-çömlek ve bakır kaplar, mutfak takımları ile birlikte Anadolu mutfağının fotoğrafı ve yazılarla da Türk mutfağının Macar mutfak kültürüne tesirleri ve Türk bakırcılık zenaati tanıtılmıştır. Türk hamam kültürünün tesirine ise bir su künkü ve eski bir hamamın pilâni tanıklık etmektedir. Ortadaki bir gravür ve zurna Macarların “tarogato” adını verdikleri musiki aletin ced-dini göstermektedir. Teşhirde Türklerden öğrenilen kahve, tütün takımları ve el işlemleri yanında gümüş ve deri işçiliğine ait hâtıralara yer verilmiştir.

1952 yılında taşradaki müzelerimizde sistemli bir tarzda bilhassa Türk hâkimiyeti devrinin zanaatlarıyla ilgili malzemeyi toplamaya başladım.⁴ Zira Türk Arkeoloji eserlerinin metodlu incelenmesi bu devrin günlük hayat tarzını aydınlatmakla kalmaz, aynı zamanda birçok ilmi meselelerin çözülmesine de yardım edebilirdi.⁵

Maalesef eskiden Türk hâkimiyeti devrinin günlük hayatıyla ilgili eserler esaslı surette araştırılmadığı için Macar Müzelerinde bulunan malzeme bazı gayretli şahısların özel koleksiyonlarından veya tesadüfî buluntulardan ibaret kahyordu. Türk devriyle ilgili kazılar ise pek mahdut idi. Buna rağmen müzemizde, tesir itibariyle fevkalâde önemli ve hayli uzun süren bir devri aksettiren çeşitli malzeme top-

³ *G. Fehér Jun.* L'influence Ottomane sur les arts industriels Hongrois. Kongre tezi (hulâsası: “Premier Congrès international des Arts Turcs. Ankara 19-24 Octobre 1959. sa. 101-103).

⁴ Benzeri konu hakkında zirdeki telhise bakınız: Budapest története. III = Budapeste tarihi 1944. sah. 354-381. Függelék = Zeyl X. Müvészetek = Sanatlar 3. da *Garady Sandor*, *Agyagművészég = Çanak çömlekçilik*.

⁵ Bakınız. *G. Fehér Jun.* zikri geçen kongre hulâsası.

lanabildi⁶. Bizatihi değerli olmasına rağmen çok tabakalı arkeolojik meselelerin halline yalnız eşya kâfi gelmiyordu.⁷ Münhasıran Türk devrinin araştırılmasına yöneltlen sistemli kazıların da yapılması gerekiyordu. Bu hususta ilk adım olarak Türk çanak - çömlekçiliğini araştırmak için mesai arkadaşım Parâdi Nandor ile 1925 yazında Estergon yanındaki Szenttamaşhegy (Sent Tomas dağı)nda bir Türk çömlek fırını kalıntılarını kazıp çıkardık.⁸ Aşağıdaki satırlarda mesai arkadaşım Bay Parâdi kazı sonuçlarını tanıtacaktır.

I.

Estergon şehri yanındaki Szenttamaşhegy'de Türk çanak - çömlek fırınının meydana çıkarılması:

Estergon mahallî Müzesinde büyük sayıda ve çeşitli XVI-XVII. yüzyıllara ait Türk bakır kapları ve çanak - çömlek bulunmaktadır. Toprak kapların ekserisi Szenttamaşhegy menşeli olup 1926 yılında burada su yolu yapılırken bir Türk çömlek fırınına rastlanmış ve külliyetli seramik elde edilmiştir. Bu eserler Estergon Müzesinde toplanmakla beraber bulunuş şartlarına dair gerekli izahat verilmemiş⁹, üstelik arada geçen 30 sene zarfında Türk devrine ait diğer buluntularla karıştırılmıştı.

Bu suretle 1956 yılı yazında mevcut eserleri tevsik için kazıya başlarken ocak yerinin tesbiti başta geliyordu. Aynı zamanda fırın teşkilâtı hakkında fikir edinmek ve bulunabilecek kalıntıları müzedeki eserlerle mukayese suretiyle bunların menşelerini de tayin hedefini güdüyorduk.

⁶ *İfj. Fehér Géza, A pécsi Janus Pannonius Muzeum hodoltsagkori török emlékei* = J. P. Müzesindeki Türk hâkimiyet devrine ait hâturalar. (Müze salnamesi 1959. Baskıda).

⁷ Maalesef bugüne kadar Türk hâkimiyeti devrinin yevmi hayatında kullanılan maddi eserlere dair pek az neşriyat mevcuttur. Bu bakımdan Türkiyede ve Balkanlar'daki Türk zanaatlerini, mamulâtını, mutfak kültürünü v.b. esaslî surette inceleme, konumuz bakımından son derece önemlidir. Zikri geçen sahalarda ele aldığımız malzeme ile kıyası gerekli çok zengin eşitlikler mevcuttur.

⁸ *İfj. Fehér Géza-Paradi Nandor* : Estergom-Szenttamaşhegyi 1956. évi. kutatások (Esztergom Evlapja. 1959 (baskıda).

⁹ 1926 araştırmaları hakkında *Balog Albin, Esztergom Evlapja* IV. 1928 sah. 59. Başka yerde zikri: Történelmi séta Esztergomban = Estergom'da tarihî gezi. Esztergom 1936. sah. 34-35.; Vezető az esztergomi Régészeti Muzeumban = Estergom müzesi kılavuzu. Esztergom 1941 sah. 32. Yukardakilerden faydalanır: *Garady Sandor* z. g. eserinde sah. 383.

Fırın bakiyesini dağ zirvesinin güney yamacında Lépcső sokağının 6 numaralı evi önünde bulduk¹⁰. Esasen bu yerin daha önce karıştırılmış olduğunu toprağın üstündeki sıva döküntüleri ve ızgara parçaları da belirtiyordu. İzgaralar 1926 da su yolu yapılırken ocağın tahrip edildiğine delâlet ediyordu. Gerçekten kazı sırasında fırının beyzi plan arzeden kalıntıları bulundu. (Levha II 1-3; 1 inci resim) ölçüleri: 170 × 180 cm. ebadında olup ortasında menfeze kadar uzanan 25 cm. kalınlığında bir yanık kil duvar ocağı ikiye ayırmaktadır. Fırının menfezi kuzey-kuzey batı yönündedir. Biz bu menfezin ancak kuzey-doğudaki yarımını bulduk. Yan duvarı güneyde 40-45 cm. yükseklikte kalabilmiş, kuzeyde menfeze mücavir kısmının ancak temeli gösteren yanık sıvaları muhafaza edilebilmişti. Lépcső sokağı boyunca uzanan künklerin yerleştirildiği ark fırının batı cihetini teşkil ediyor, fırın ile önündeki sahanlığı ise ana arkdan ayrılan iki tâli ark katediyordu. Bu tâli arkların arasındaki saha da hayli karıştırılmıştı. Anlaşıldığına göre su künkleri yerleştirilirken fırın duvarlarıyla menfezin bir kısmı tahrip edilmişti.

Fırın sahanlığı da beyzi olup menfeze doğru geniştedir. Bu sahanlığın ortası yassı tekne şeklindedir. Seviyesi de fırın külhanının yanık seviyesinden daha aşağıdadır. Sahanlıkta ve fırın menfezinin önündeki bir çukurda kül tabakasına rastladık. Bunların fırından çekilen kül kalıntıları olduğunu sanıyoruz.

Su künkleri yerleştirilmeden önce fırının doğu ve sahanlığın kuzey ve batı kısmı kazılarak tahrip edilmiştir. Fırının sağlam kalabilen kısmına bakarak, aşağı kısmının yani külhanının sahanlık gibi karıştırılmadan kalan killi toprakta bulunduğuna hükmetmek mümkündür. Fırının içi bu suretle fazla tahribe uğramış ve ancak güneye rastlayan duvarının küçük bir parçası kalmıştır. Bu yüzden ateşliğinin biçimini ve yapılışını tesbit edemedik. Bulunan bazı parçalara istinaden ateşlik duvarının kalın bir sıva ile sıvandığı muhakkaktır.

Fırının mevcut kalıntıları ve yıkıntı arasında bulunan duvar ve ıskara parçaları fırın tipini göstermeye kâfidir. Şöyle ki, ikiye

¹⁰ Szenttamashegy'de Türk çanak—çömlekçilerinin çalıştıklarına dair yazılı belgemiz bulunmamakla beraber *Béla Mátyás* bu şehirde Türklerin ve Sırpaların oturduklarından bahs eder. (*Béla Mátyás*, Esztergom varmegyéröl. Tatabánya, 1957. sah. 22.) Çanak-çömlekçilik için lüzumlu kil ve su burada mebzul ve ulaşılması kolaydır.

bölünen ateşlik kısmı, esas fırından, killi topraktan yapılmış delikli iskaralarla techiz edilmiştir. Ateşliğin ortadan bir duvarla ikiye bölünmesi bu fırının oldukça müttekâmil bir tip teşkil ettiğine delâlet eder. Bu orta duvar büyük fırınlarda ısgaranın tazyik tesiriyle parçalanmasına hizmet eder. Enkaz içinde bulunan ıskara parçalarının delikleri yuvarlak olup (bakınız levha III. 3-5), Çapları ise 7-9 cm. dir. Isgarayı teşkil eden kil döşemenin kalınlığı her yerde müsavi olmayıp 5-16 cm. arasında değişmektedir. Aglebi ihtimal ortadaki mesnet duvarından cidarlara doğru kalınlaşmaktadır. Isgara tablasının üstü düz olmakla beraber altı gayri mütecanis ve ateşin tesiriyle yeşilimsi ve grimsi bir renk almıştır. Birkaç yerinde fazla hararet sebebiyle toprak içindeki çakmak taşı (kvarts) eriyerek üstü habbeli yeşilimtırak cam tabakası husule getirmiştir.

Parçalanmış kil ısgara altında birkaç yerde ağaç elyafının izi müşahede edildi. Bundan, fırının imali sırasında ortasındaki mesnet duvarına kalıp olarak kaba veya yontulmuş ağaç parçalarının yerleştirildiği ve bunun üstüne killi ısgaranın dövülmek suretiyle imal edildiği anlaşılmaktadır¹¹. Bu ağaç parçaları fırının ilk yakılışında yanmakla beraber ısgaranın da pişirilmesine ve salâbet kesbetmesine hizmet etmiştir.

Yıkık fırının içinde ve etrafındaki buluntular muhtelif biçimde kapkaçak parçalarından ibarettir. Ekserisi ayaklı çanaklar olmakla beraber içlerinde tas ve testi parçaları da mevcuttur. Hayli bir yekûn tutan çanak kırıklarının mühim bir kısmı boya astarlıdır (Levha III. 2; levha IV. 1-2).

Fırın ısgarasına bulaşan yeşil ve boz renk sır lekeleri kap kacağın ilk pişirilişinin ve sır vermek için yapılan ikinci pişirilişinin bulduğumuz yerde yapıldığına şüphe bırakmıyordu.

Yıkık fırının enkazı arasında yassı ve beyzi bazı pişmiş toprak safihalar da bulunmuştur (Levha III. 1). Bunların fırın teferruatına ait olduğunu tahminle beraber niçin kullanıldığını kati olarak bilmiyoruz.

Türk çanakçı ustalarının kullandığı bir aracı da yaptığımız kazıda tesbit etmiş bulunuyoruz. Fırın enkazı arasında çok miktarda,

¹¹ Rusya'da da bu çeşit fırını tanıyoruz. Meselâ: Vçij fırını. Bunun da ızgarasını imal ederken ağaçla takviye etmişlerdir. *Rybakov z, g. eseri sah. 345.*

küçük ve pişmiş killi topraktan yapılmış üç ayaklı sehpacıklar bulundu (Levha IV. 9). Bunların niçin kullanıldığını zirdeki şekilde tesbite muvaffak olduk. Sırlı sahanların içinde çok defa, tasvir olunan üç ayaklı sehpacık cesametinde boş izler görülmekte ve bunlarda sır bulunmamakta idi (Levha IV. 4). Sırsız kısımların sehpa büyüklüğünde oluşu ikisi arasında bir münasebete delildi. Herhalde fırında sırlı sahalardan pişirilirken, sırların birbirine karışmaması için bu sehpacıklar kullanılmakta ve sahanların içlerine konmak suretiyle istif yapılmakta idi.

Fırın teşkilâtını daha yakından incelersek, kilden yapılmış ısgaralı fırınların müahhar demir çağından itibaren malûm olduğunu¹² ve Macaristan'da Roma Devrine âit bu çeşit fırınların bulunduğunu görürüz¹³. Şu da şayanı dikkattir ki, daha muahhar XII. XIII. yüzyıllarda gerek Macaristan'da¹⁴ ve gerek hariçte¹⁵ malûm çanak-çömlek fırınları daha küçük daha basittirler. Ancak, istisnai olarak bizim fırının benzerleri bulunur.¹⁶ Halbuki Szenttamaşhegy fırını ile yaşıt ve malûm Macar çömlek fırını daha mütekâmildir.¹⁷ Bundan Türk çanak - çömlekçilerinin Macar fırınına örnek almayıp bütün takımları, araçları ve usulleriyle Macarlarınkinden ayrı bir geleneği kendileriyle birlikte getirdiklerine hükmedebiliriz.

II.

Estergon yanındaki Szenttamaşhegy çömlek fırınının devrini tayin: Fırını tariften sonra burada imal olunan belli başlı kap - kaçak

¹² *Nagy Lajos*, Békasmegyeri késő La-Tène fazekaskemence = Békasmegyeri de geç La-Tène çağı çanak fırını. (Arch. Ert. 1942. 162-163. XVI. Levha 1-2; Resim I.).

¹³ *Barkóczy László*, Császarkori kelta edényégető telep Bicsérden = Biçerd'de İmparatorluk çağı Kelt kap-kacak pişirilen imalâthane. Folia Arch. VIII. 1956. sah. 63-66. XVII. Levha. Resim 20-21. *Implom József*, Erdekes gyulai lelet = Gyulada şayanı dikkat bir buluntu. Szeged. XI. 1935. sah. 234-235. XXXIV. levha 9. XLI. lavha 13. Ölçüleri ve tertibatı itibariyle Békasmegyer'deki geç demir çağı ve Biçerd -fenespusztai II. asır fırınları en yakın benzerleridir. *Nagy Lajos* z, g. eseri; *Barkóczy László* z, g. eseri XVII. Levha 2. resim 4-5.

¹⁴ Hacs-Béndekpuszta. Somogy megye (hazırlanmaktadır).

¹⁵ *Rybakov* z, g. eseri 345-346. Resim 93.

¹⁶ *Rybakov* z, g. eseri 347, 94.

¹⁷ *Csajogovits József*, Néprazi Ertesitő XXIX. 1937. 330-332. Resim 12-14. Tolna vilâyeti müzesinin Türk hâkimiyeti devrinde tahrir edilmiş bulunan *Ete* kasabası yerinde yaptığı ikinci kazı.

tiplerinden bahsetmeliyiz. Bu kap - kaçak 1926'da elimize geçti, 1956 kazısı sırasında evvelce malûm tamamlayıcı parçalarla tevsika çalıştık.

Buradaki çanak - çömlekler arasında ayaklı çanaklar ve tabaklar başta gelir (Levha IV. 1-2, 4-7). Bunların içinde ikisi yazıtlıdır. (Levha IV. 1-2). Bir tanesi de kazıntı ile çiçek süslü (levha IV, 5) olup çanak şeklinde ele geçmiştir. Çanakçı usta bunları önce aşı boyasıyla astarlı olarak hazırlamış ve sırrı daha sonra tamamlamıştır.¹⁸ Bu fırına ait testilerin sayısı 9'dur (Levha IV. 3). Bakraç, tencere, tabak, kapak ise daha seyrekler (Levha IV). 8 güzel biçimli, sırlı ve kulplu maşraba bilhassa dikkata şayandır. Envanterimizde 13 adet kâse biçimli su kapları da mevcut olup bunlardan çanağı andıran bir tanesi 1956 kazısında bulunmuştur (Levha III. 2). Envanterimiz çanakçı aygıtları tetimmatından olan ayakçıklarla tamam olmaktadır. Daha önceden izah edildiği gibi bu ayakçıklar yani üç ayaklı sehpa-cıklar, sırlı çanak imalinde eserler istif edilirken, mamullerin birbirine yapışmadan pişmelerini sağlamak için çanakların içine konmaktadır. Bunlara 1956 yılı kazısında da rastlanmıştır. (Levha IV. 9).

Hemen bütün kaplar, küçük parçaların yapıştırdıktan sonra alçı ile tamamlanmıştır. 1956'daki kazıda bulunan eserlerin de restorasyonu dolayısıyla 1926'da aynı sahadan elde edilen eserlere ait eksikliklerin tamamlanması ve teferruata müteallik incelemeler, yukarıda tafsil olunan malzemeyi tevsik ettiği gibi, çömlekçilik sanatını da aydınlatmakta ve Türk mutfağına ait bilgilerimizi arttırmaktadır.

Elimize geçen ve tamamlanan malzeme Estergon ve yurdumuzun diğer köşelerinde bulunan Türk bakır avanisi ile mukayese imkânını da bahşetmektedir¹⁹. Estergon Müzesinin esas koleksiyonlarında pekçok muhtelif biçim ve ebatta bakır sahanlar ve kâseler mevcuttur (Levha III. 6-12). Szenttamaşhegy'de bulunan ve kilden imal olunan

¹⁸ İki kabın üzerindeki yazıtların teikiki sırasında zirdeki şayanı dikkat neticeye vardım: Birinin üzerindeki yazı (Levha IV.I) tabak fırında pişirilmeden önce kil üzerine kazılmıştır. Halbuki ikincisi (Levha IV.2) pişirildikten sonra kazılmıştır. Bu ayaklı çanaklardan daha önce de yirmi senedenberi ilmi yayınlarda bahsedilmiştir. Yazıtların izahını Türkiye'de baskıda olan Németh Gyula armağan kitabında "Les coupes á inscriptions turques et arabes de Esztergom-Szenttamashegy" unvanı ile yapıyorum.

¹⁹ Filavaki Türk ayaklı çanakları ve diğer toprak kap-kaçak cinsleri gerek şekil ve gerek harici süsleri bakımından muasır Türk bakır avanisi ile müşabehet arz ederler. Bakınız: *Horvath Henrik* z, g. eseri 213 sahife ve resim 52.; *Nagy Lajos*, z, g. 28.

kapların eşlerini Ajnacshö buluntularında, Demavecse'deki çanaklar arasında, ayrıca Budapeşte'nin demiryol köprüsünün medhalinde ve Peç'te meydana çıkarılan çanaklar arasında göstermek mümkündür. Szenttamaşhegy menşeli ve emzikli testi (Levha IV. 3) perdahlı yüzü ile bakırdan mamul ibrikleri andırmaktadır. Böylece bakır ibrikler daha ucuza malolan mütevazı killi toprak testilerin Prototyp'i mesabesinde dir.

Yukarıda zikrolunan Türk fırını ve birlikte bulunan eserler Türk devri araştırmaları için tamamiyle mevsuk olmak şartıyla bir mesnet olabilir: Bu bakımdan Estergon ve Szenttamaşhegy'nin tarihine bir nazar atfı faydadan hali değildir.

Eski bir mazisi olan Estergon şehri 1526'da vukua gelen Mohaç meydan muharebesinden 15 gün sonra Türklerin eline geçti²⁰ ve Türk hâkimiyeti süresince önemini bir serhat ve sancak merkezi olarak muhafaza etti. Zamanımıza kadar kalan yazılı belgelere göre adı muhtelif şekillerde geçer: استرغون Estergon²¹, Istergon²², اوسترغون Ostergon²³, استورغون Estorgon²⁴, اوستورغون Ostorgon, Usturgun²⁵,

²⁰ 1543 senesi muhasaresinden "Török-magyarkori töréznelmi emlékek II. = Türk-Macar tarih hâtıraları. II. *Thury József*, "Török történetirek II. = Türk tarih yazarları 1521-1566 (Bp. 1896) sahife 326-339 ve işgal safhaları (ayni eserde sah. 339-341) en mufassal şekilde Kanuni Sultan Süleyman'ın müverrihi *Sinan Çavuş* bahs eder. Muharebenin en şayanı itimat kaynağı ise *Celalzade Mustafa* (ayni yerde 241-246); *Lutfi paşa* "Az Oszmanhâz története = Tarihi Ali Osman (ayni eserde 33) *Kâtip Mohammed Zaim* Történetek gyüjteméne 380-382. adlı eseri vukuata kısaca temas eder. Şehrin 10 Nisan 1543 de işgalini *Evlia Çelebi* tanıtır (*Karacson İmre*, *Evlia Cselebi török vilâgutazo magyarországi utazásai 1660-1664*. Bp. 1904) I. 264).

²¹ *İ. H. Uzunçarşılı*, Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları II. (T.T. Kurumu yayınlarından VIII. seri No. 12. Ankara 1944. adlı eseri sah. 10 ve 49 XVII. asır ortalarından bahseder. Ayrıca bakınız: *L. Fekete*, "Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus von Esterházy 1606-1645. Bp. 1932. muhtelif yerlerinde muşabih bilgi verir. Ayni vechile bakınız: *L. Fekete*, *Die Siyâqat -Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. Bp. 1955 sah. 236, 384, 460, 714. Ayrıca "Budapest története = Budapeste tarihi III. cildinde *Fekete Lajos*, *Budapest a törökkorban = Budapeşte Türk devrinde*. Bp. 1944. Resim 20 ve 419. de Tuna havzasının muasir haritasında konu mevzuu olan yer ismi استرغون Estergon şeklinde geçer.

²² *Karöcson İmre*, z. g. (Evlia ... I.) 222.

²³ *L. Fekete*, z. g. *Türkische Schriften* ... (216, 231, 237, 254, 355).

²⁴ *Ö. L. Barkan*, XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları (İstanbul Üniversitesi yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı. İst. 1943) 301-2302: 56-57.

²⁵ *Thury József*, z. g. *Török történetirök II*. muhtelif yerlerinde

اوستورغوم Ostorgom, Usturgum²⁶, اوستورغان Ostorgan, Usturgan²⁷ ve nihayet استروغون Istrugun²⁸. Şehir hemen tekmil Türk hâkimiyeti müddetince 1658 tarihine kadar (bakınız: Levha V.) işgal altında kaldı. Bu bir buçuk asırlık zaman zarfında on senelik fasılayı dahi tarihlerimiz hesaba katarak 1595-1605 arasında şehrin Macarlar elinde olduğunu bildirirler²⁹.

Tarihi belgelere göre 1959'da kazdığımız saha Esteragon ile birlikte Türk hâkimiyeti devri vukuatına sahne olmuş ve Türk kaynaklarına göre de Szenttamashegy, Tepedelen tesmiye edilmiştir³¹. Kâtip Çelebi'de zikr edildiğine göre Szenttamashegy'de "... Estergom ile eşit bir kale.." bina edildi. Ancak diğer kaynaklar bize bu malûmatın mubalâğalı olduğu kanaatini vermektedir. Şöyle ki, Türkler 1594'de Szenttamashegy'de ikiyüz muhafızı barındıracak küçük bir kale inşa etmişlerdir³³. (Bakınız: Levha V.) Kalenin Türkler tarafından tekrar 1605'de istirdadından bahseden belgeler fevkalâde önemlidir. Zira müellif bu vesile ile 1954'deki durumu ve vukuatı da aydınlatmaktadır³⁴. Evliya Çelebi 1605'deki istirdadı müteakip devirde Türk kalesinin 1594 deki eski şekline uygun olarak yeniden inşa edildiğini ve aynı miktarda muhafızın yerleştirildiğini ve eski adının verildiğini de kayd eder. Prens Matyaş bu küçük Szenttamashegy kalesini yeniden inşa senesi olan 1594 içinde Türklerden aldı³⁵.

²⁶ aynı yerde 33, 241, 242.

²⁷ Aynı yerde 34, 325.

²⁸ L. Fekete, z+g. Die Siyaqat-Schrift ... 470. Mukayese ediniz: Török -Magayarkori történelmi emlekek V. Karacson Imre, Török történetirok 111, 1566-1695 Bp. 1916. Önsöz, VI.

²⁹ Villányi Szaniszló, Néhány lap Esztergon város és megye multjából. = Estergon şehrinin ve kazasının mazisinden bir kaç yaprak. Estergon 1891. 10.

³⁰ Bu şekilde buluyoruz: İbrahim Peçevide (Karacson Imre, Török történetirok III. 117-118; Kâtip Çelebi'de z, g. 235-239, 353-354; Evlia Çelebi'de (Karacson Imre, Török-Magyar Oklevéltár 1533-1789. Bp. 1914. 183. دپہ دلدن Depedelen şeklinde geçer.; Fekete Lajos z, g. Budapest történeti III. LIV. 2. ve 407: Bir Türk coğrafya eserinde Budin civarını gösteren haritada Estergom'un ibtidai bir tasviri استروغون ve onun sol tarafındaki Szenttamashegy Türk kalesi ise دپہ دلدن olarak işaret edilmiştir.

³¹ Karacson Imre z, g. Török történetirok III. 354 =Türk tarih yazarları.

³² Villányi Szaniszló z, g. 10.

³³ Karacson Imre z, g. Evlia... I. 279-280.

³⁴ Villányi Szaniszló' z, g. 10. Karşılaştırınız: Török-Magyar Oklevéltar 178. Sultan Murad 1594. Haziran ortasında Báthory Zsigmond'a yazdığı buyrukta şu cümle geçer : "... Prens Mátyás askerlerin bir kısmı ile Estergom'a karşı... gitti".

Bu son tarihî vakayı Evliya Çelebi'nin³⁵ "eğer düşman gelirse ilk müsademedede kaleye sokulmalarını önlemek için lağımları patlatarak düpedüz etmek uygun olur" cümlesi ile karşılaştırsak Szentamaşhegy'deki fırında külliyetli çanak-çömleğin bulunduğunu, burada çalışanların muharebeden az önce çekilişleri ile izah mümkündür. Aynı vechle çanak imalâthanesinin de 1594'te tahrip edildiği de şüphesizdir.

III.

BULUNTULARIN İKTİSAT TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Estergon ve Szentamaşhegy'in mazisine bir nazar atf ettikten sonra, bu yerlerin sınai ve tücarî hayatını taslak halinde olsa da tasvire çalışalım. Estergon hakkında bilavasita belgelere sahip olmamakla beraber, vilâyet merkezi olan Budin'den bahseden etraflı tetkiklere sahip bulunuşumuz vazifemizi kolaylaştıracaktır.³⁶ Zikri geçen belgelerden elde edilen hükme göre, Osmanlı İmperatorluğunda umumi zanaat tarihi bakımından yüksek seviyede sayılan bazı şubeler Budin'de temsil edilmişti³⁷. Ancak bu, fazla gelişmeden mütevazî seviyede kaldı. Bu devir yazarı Evliya Çelebi, Budin'de pek az zanaat erbabının bulunduğunu yazmaktadır³⁸. Buna rağmen çanak-çömlekçilik yerleşti³⁹. Bu zanaati Macarlar da öğrendiler. "Tobak" lâkabını taşıyan bir ailenin Türkçe "tabak" sözünden gelişi bu sanat şubesinin Macarlar tarafından tâtbiik edildiğine delâlet eder⁴⁰.

Estergon derecesinde önemli Vats mali bölgesinin XVI. yüzyıldaki hayatının tetkiki de yukarıdaki görüşü takviye eder⁴¹.

Evliya Çelebi'de şehrin bütün zanaat erbabı tebarüz ettirilmemiş (ihtimal bu kaynakta müphem bırakılmış veya henüz kökleşmediği için hesaba katılmamış) olmakla beraber birçok meşguliyetlerin Türkçesi veya Macarcaya çevrilmiş adları lâkab olarak mevcuttur.

³⁵ *Karácson Imre* z, g. Evlia I. 279-280.

³⁶ *Fekete Lajos* z, g. Budapest története III. Budapest a török korban = Budapeste Türk devrinde.

³⁷ Aynı yerde 223.

³⁸ aynı yerde.

³⁹ aynı yerde.

⁴⁰ aynı yerde.

⁴¹ *Fekete Lajos*, A. törökori (Vác - Vats) egy XVI. századi össeirás alapján (Ertekezések a történettudományok köréből. MTA. II. o. XXVI. k. I. Bp. 1942. 27-28).

Zikri geçen kaynak çanak - çömlekçiyi ve bakırcıyı zikr etmekle beraber arşiv uzmanı Lajoş Fekete'nin kanaatine göre "müslümanlar ve hıristiyanlar yanyana birlikte icrayi sanat etmişlerdir"⁴². Maişet derdi icabı fatihler ve reaya pazarlarda ve şehirlerde hep beraberdiler. Bu hüküm tabiatıyla bütün istilâ gören sahalara şâmildir. Türk zanaat şubelerinin, imal tarzlarının ve bu meyanda çanak - çömlek şekillerinin v. s. Macarlara Türklerden geçtiğini yukarıdaki izahatın teyit ettiğini sanırız.

Budin'de faaliyet gösteren Türk çömlekçilerinin hâtırasını, arkeolojik malzeme ve aile lâkaplarından maada İçkaledde "Çömlekçiler Mahallesi" Macarca "Fazekaş mahalle"⁴³ ve acemce "mahalle-i çömlekciyan"⁴⁴ gibi yer adı belgeleri de muhafaza etmiştir.

Konumuzla sıkı surette bağlı olmamakla beraber şunu da kayd etmeliyiz ki, XVI. yüzyılda "çömlek"⁴⁵ ve "çömlekçi"⁴⁶ Türk yer adlarına hattâ XVII. yüzyılda "Çömlek paşa" şahs adlarına rastlanmaktadır.⁴⁷

Yazılı kaynaklara istinaden, zanaat ve ticaretin birlikte tedkikine geçmeden önce kısaca, çömlekçilik zanaati ile şekil ve istimal bakımlarından benzerlik arz eden diğer bir önemli zanaat kolundan bahs etmemiz gerekir.

Lajoş Fekete'nin tetkiklerine göre Macaristan'da "Türk demirciliği yanında onun daha nazik kardeşi olan kuyumculuk da, fazla müsait olmayan şartlar altında, faaliyete geçti. Bu zanaatlarda yalnız sanatkârın ve bilginin bulunması kâfi gelmiyordu. İşlenecek ham malzemenin daima dışarıdan, uzak yerlerden gelmesi icap ediyordu.⁴⁸ Budin'de Türk kazancılarının ve bakırcılarının sayısı kalabalıktı. İmalâthaneleri şehrin ortasında bulunuyordu.⁴⁹ "Kaledde yekdiğerini

⁴² aynı yerde.

⁴³ *Fekete Lajos*, g. Budapest története III. 84.

⁴⁴ aynı yerde. 83.

⁴⁵ *M. T. Gökbülgin*, XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıfhar-Mülkler-Mukataalar. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayımlarından No. 508. İstanbul 1952. 69, 70, 99, 100, 102.

⁴⁶ aynı yerde 204-381.

⁴⁷ *İ. H. Uzunçarşılı*, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. T. T. K. yayımlarından VII. Seri No. 15. Ankara 1954. 485.

⁴⁸ Budapest története III. 225.

⁴⁹ *Little Aurél*, Budapest a török uralom korában = Budapest Türk idaresi devrinde. Bp. 1908. 35-36.

dikey kat eden yan sokaklar Türk devrinde de aynen mevcuttu. İçlerinde ancak halen Szentharomşag adı verilen sokağın Türkçe adı malûm olup devir sonunda "Kazancılar yolu" tesmiye edilmekte idi⁵⁰.

Bundan anlaşılıyor ki, Türk hâkimiyeti devrinde, Macaristan'ın büyük şehirlerinde, şarkta bugün dahi âdet olduğu üzere, muayyen zanaat şubelerinin kendilerine has ayrı ve toplu sokakları bulunmakta idi.

Estergon şehri ile ilgili yukarıdakilere benzer topografik belgeler yoksa da meydana çıkarılan çömlekçi fırını ve diğer kıyaslar ile XVI. yüzyılda burada dahi Türk sanaat ocaklarının teşekkül ettiğine hüküm edebiliriz.

Türk hâkimiyeti devrine ait ve bizi yakından ilgilendiren iki zanaat kolunun topografisini tesbit denemesinden sonra yazılı tarihi kaynaklar cephesinden de durumu aydınlatmaya çalışalım.

Kazı yerinde XVI. yüzyıl sınai ve ticari hayatını tanıtan bilâvasıta belgeler noksan olduğu için Estergon'a ve Macaristan'ın diğer şehirlerine ve sahalarına ve Osmanlı Devletindeki ülkelere ait kaynaklar mukayese malzemesi olarak kullanılabilir.

İktisat tarihine ait eksik belgelere sahip olmamıza rağmen şu sabittir ki, Türk hâkimiyeti devrinde Macaristan'da Tuna ve Tisa nehirlerinin geçit yerlerinde ve büyük şehirlerde ve bu meyanda sancağın merkezi olan Estergon, Vats, Solnok v.b. da canlı ticari hayat inkişaf etmişti. Zikri geçen belgeler bu yerlerde mahallî el zanaatlarının önemi hakkında da bizi ikna etmekte, hatta mamûllerinin gerek kemiyet ve gerek keyfiyet bakımlarından ticari yollarla hariçten gelenlerden aşağı kalmadıkları inancını vermektedir. Nakli güç olan ve ham malzemesi her yerde mebzul kilden ibaret bulunan çanak-çömlek metalleri için bu hüküm katidir.

Budin şehrine ticari yollarla büyük miktarda idhal malı çanak-çömlek geldiğini hesaba katmamız gerekir⁵¹. Türk devletinin merkezinde de durum aynı olmalı⁵², çanak-çömleğin büyük kitlesi mahallin-

⁵⁰ *Fekete Lajos*, z, g. Budapest története III. 83. ve 237.

⁵¹ *Fekete*, Le commerce à Buda au temps des Turcs (Nouvelle Revue de Hongrie. 1936. 330) 1573 yılına ait Budin vergi kayıtlarından ve diğer yıllara ait Vats ve Solnok defter belgelerinden anlaşıldığına göre, Budin pazarına kayık ve arabalarla külliyetli ve çeşitli çanak-çömlek getirmişlerdir.

⁵² *Germanus Gyula*, Evlia Cselebi a XVII. századbéli törökországi céhekröl. II. (Keleti Szemle IX. 1908. 110. İstanbul esnafının parlak resmi geçidinde beşyüz kap-kacak imalâtçısının iştirakinden bahs eder.

de imal edilmekle beraber, dağınık şekilde hariçten de getirilmiş bulunmalıdır. Bakır avaniye gelince durum tersinedir. İşgal altındaki Macaristan'a gerekli ham malzemenin hariçten idhali zaruridir⁵³. Her ne kadar yukarıda zikrolunan topografya belgesi bakırcılık zanaatının yerleştiğine delâlet ediyorsa da kaynaklarda sarahat olmadığı, ham malzemesi Macaristan'da bulunmadığı ve nakli nisbeten kolay ve emin olduğu için Macaristan'da bakırcılık fazla revac bulmamıştır. Lüzumlu eşyanın büyük kısmının ticari yollarla sağlandığını cesaretle söyleyebiliriz⁵⁴. Şandor Takats adlı müellif Macar şehirlerini tanıtırken çanak - çömlekçilerin "tarszekér" adı verilen kanatlı geniş arabalarından ve bakır avani satanların "bakozsekér" adı verilen kapalı arabalarından bahsetmesi de bunu teyit eder.⁵⁵

Şehirlerdeki yerli zanaat ve dolayısı ile elsanatları mamûllerinin piyasaya sevkine dair kanunnamelerde hayli tafsilât vardır. Budin, Estergon, Hatvan, Nograd livalarının kanunnameleri dört tekerlekli arabalarla şehre gelen kap kaçak, testi ve ağaç testilerin beher arabasından dört akça vergi tahsil edileceğini amirdir⁵⁶. Halbuki aynı kaynaktaki⁵⁷ Hatvan kanunnamesi şehirde çalışan çanak - çömlekçi ve testicilerin yaptıkları ve sattıkları mamûllerden hiç bir vergi tahsil edilmeyeceğini açıklar⁵⁸. Uyvar Eyaleti kanunnamesi ise aynı usulü tatbikle beraber verginin araba yüküne göre değil de her otuz akça değerindeki sırlı çanak - çömlek ve testi miktarından bir akça vergi ödemeyi şart koşar⁵⁹. Ancak diğer kanunnamelerde olduğu gibi bu sonuncu da şehirde çalışan esnafın mamulâtının vergiden muaf olduğu tasrih edilmiştir⁶⁰.

⁵³ Daha önce 52 inci notta zikr edilen kaynaktan anlaşıldığına göre, Budin şehrine Yukarı Macaristan bakır ve demir imalâthanelerinden bir sürü araba dizisi ile emtia gelmekte idi.

⁵⁴ *Fekete Lajos*, z. g. Budapest története III. 245.

⁵⁵ *Rajzok a török világból I.* Bp. 1915. 361.

⁵⁶ *Ö. L. Barkan*, z. g. 301 ve 26. Karşılaştır: *Fekete Lajos*, *Az esztergomi szandzsák 1570 yılı vergi kayudatı*. Bp. 1943, 188. Zeyl. *Fekete Lajos* z. g. Budapest története III. 207. Bardak sözü Türk hâkimiyeti devrinde Bosna Etnografya malzemesi tanıklığına göre bugünkü mânasından başka testi şeklindeki kaba da deniyordu. Buna müteallik delilleri burada zikirten sarfı nazar ediyorum.

⁵⁷ *Ö. L. Barkan*, z. g. 301, 10.

⁵⁸ aynı yerde 318.

⁵⁹ aynı yerde 315.

⁶⁰ aynı yerde.

Yukarıdaki hususlarda Macaristan'a müteallik kanunnamelerde fazla izahat olmadığı için mukayese amacı ile Osmanlı ülkesindeki diğer yazılı kaynakları da göz önünde bulundurmamız gerekir. Diyarbakir Vilâyetinin defterinde de çömlekçi mamûllerinden vergi alınmıyacağı zikir edilmiştir⁶¹. İskenderiye Liva Kanunnamasında çanak-çömlek ve testilerden "dest-i yük" yani ağırlık esasına göre ve ağılebi ihtimal beher at yükü için bir akça vergi tahsil edilir⁶². Buna mukabil Mora Vilâyeti kanunnamesi çanak-çömlek, testi ve kiremit pişiren beher ocaktan otuz akça tahsil edileceğini bildirir⁶³. Halbuki "İnoz" Vilâyeti kanunnamesi çanak - çömlek pişirmede fırın başına bir akça ister⁶⁴.

Elimizdeki mahdut kaynaklar dahi Osmanlı Devleti ve onun içinde Macar ülkesinin çanak - çömlekçilik sanayini bir kaç cepheden aydınlatmaya kâfidir. Belgelere göre, Macaristanda da bu zanaat kolu Osmanlı ülkesinin diğer yerlerinden daha az müsait durumda değildi. Hatta civardaki bazı küçük merkezlerden büyük şehirlerden gelen mamûllerden vergi alındığı halde bu şehirler imalâthanelerinin vergi ve sair aidat ödemekten muaf tutulması zikri geçen zanaat kolunun ilerlemesini teşvik etmiştir. Kaynaklarımız Türk ve Macar ustaları arasında vergi ve aidat ödenmesi bakımından bir fark gözetmemektedir.

Maalesef şimdiye kadar yayımlanan arşiv malzemesi, yukarıda arz olunan sorular hakkında mütecanis ve tam bir fikir edinmemize kâfi değildir. İlerideki araştırmalarla çözülmesi gerekli bir çok mesele kalmaktadır. Yazılı tarihî kaynaklarla birlikte maddi malzeme üzerine yapılacak bir sürü araştırmalar ancak, Türk hâkimiyeti devrinin zanaat hayatı ve ticareti hakkında açık fikir verebilir. Aynı usulle diğer sahalarda Türk hâkimiyeti hâtıralarının incelenmesinden de iyi sonuçlar ümit edebiliriz⁶⁵.

⁶¹ aynı yerde 147. *Fekete Lajos* eserlerinde yüce Osmanlı İmparatorluğunda merkezî idare ile civardaki idare sistemleri arasında faaliyet bakımından ayniyet olduğunu, kanaat bahş surette gösterir. Elsanatları ile ilgili hususlarda da durum aynı olmalıdır.

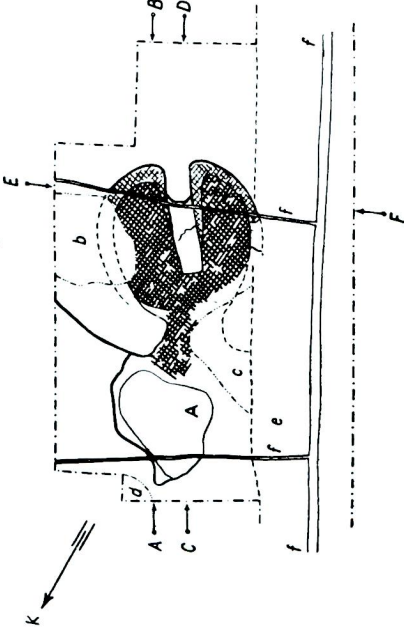
⁶² aynı yerde 292.

⁶³ aynı yerde 329. Bu belgeyi Evlia Çelebi'nin Peç şehri ile ilgili ve kiremitlerden bahseden tasvirlerini karşılaştırınız. *Karacson Imre* z, g. (Evlia... I.) 196.

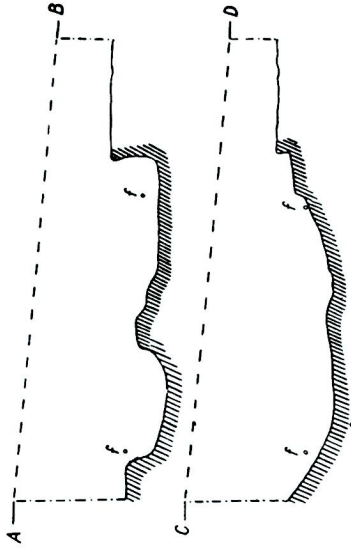
⁶⁴ Ö. L. Barkan, z, g. 255.

⁶⁵ Bu tedkiklerin giriş kısmı *Fehér Géza jun.*, I. bahsini *Parádi Nándor*; II. ve III. bahislerini yine *Fehér Géza jun.* eseridir.

ESZTERGOM - SZENTTAMÁSHEGY
1956 SENESEINDEKI ÁRAŞTIRMALAR

TÜRK ÇÖMLEKÇİ FIRINI KALINTILARININ ESAS
PLANI VE KESİTLERİ

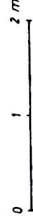
A Ç I K L A M A L A R

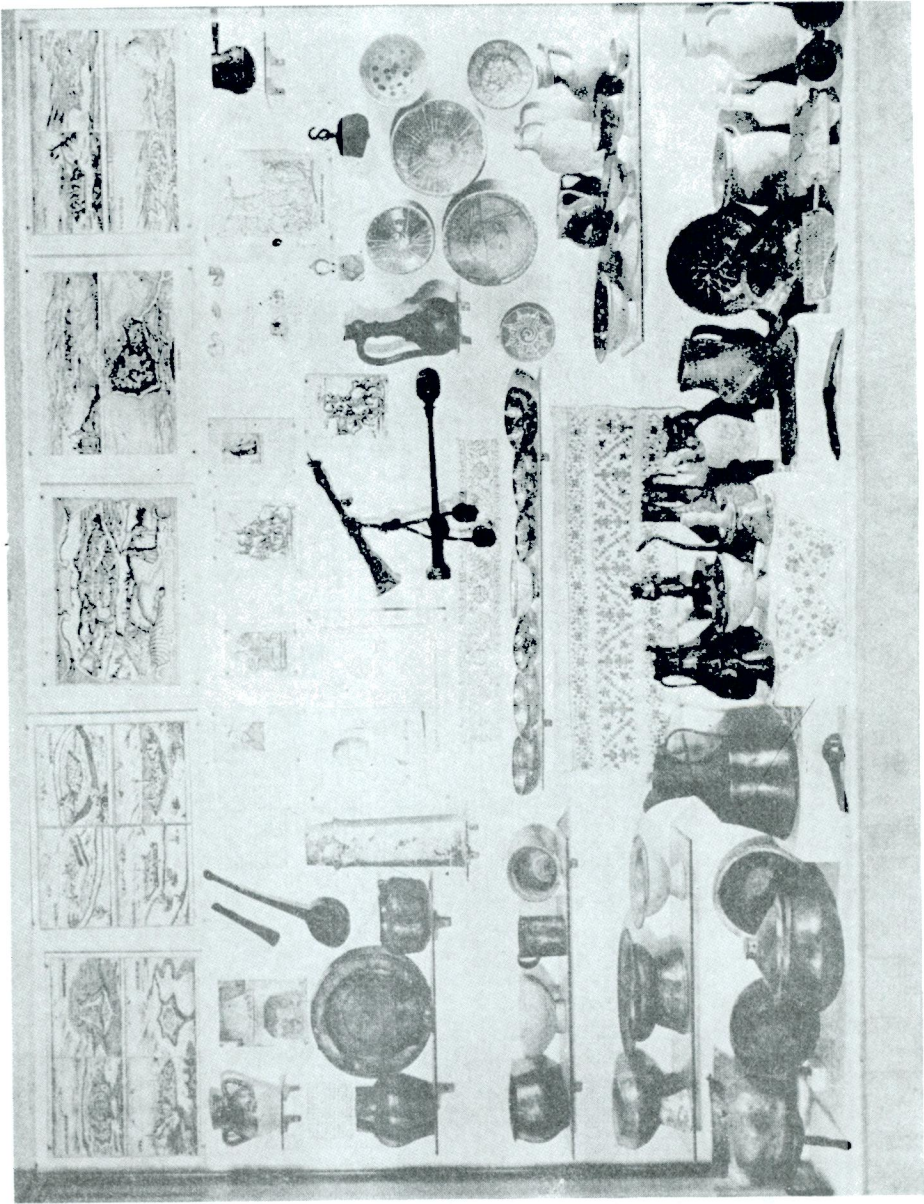
ESAS PLANDA:

- yonik firinin iç görünüşü
- firinin yonik ağızının harab olmuş kısmı
- A firin ürünün kalınlığı
- b-d firinin mütemmimi
- daha sonraki kazılar
- daha sonraki kazılar sınırı
- e su borusunun yatağı
- f su borusu
- sondajların sınırı

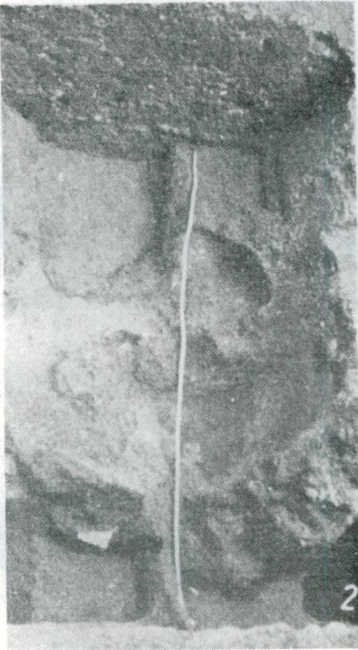
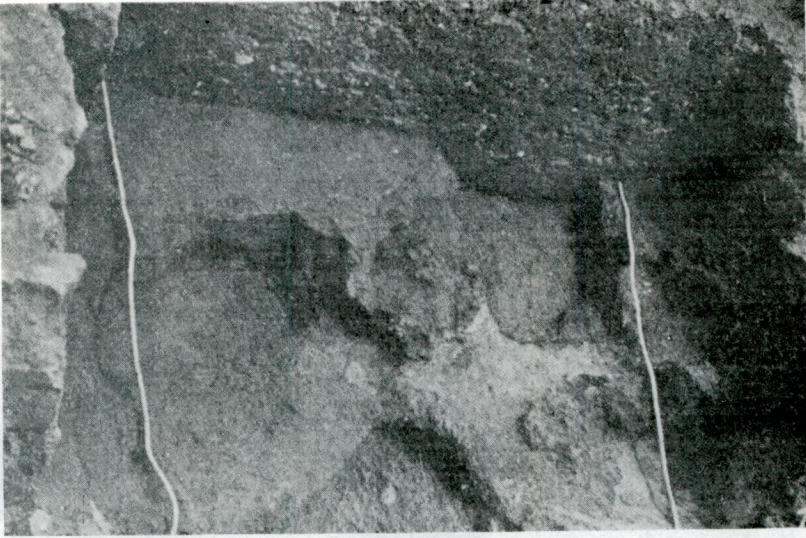
KESİTLERDE:

- firinin yonik geçişlik sınırı
- bozulmamış kil
- f f su borusu

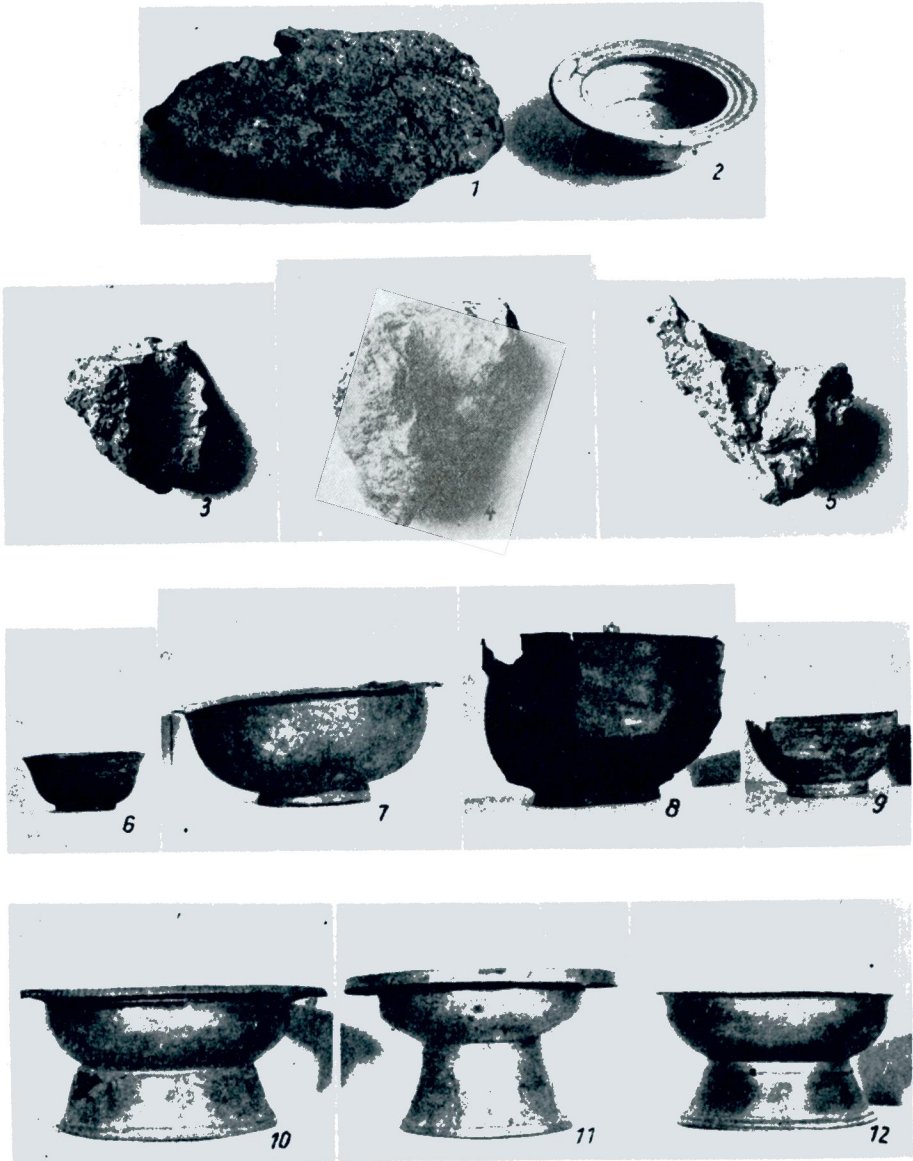

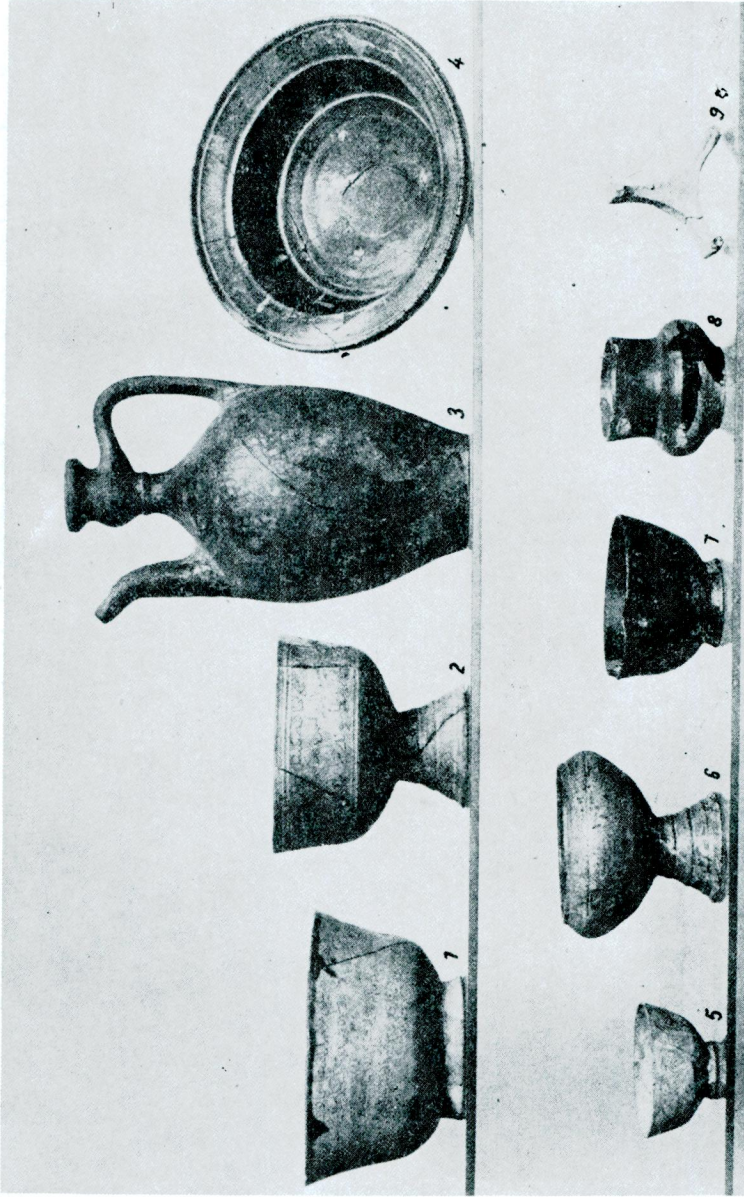
Lev. I — Macar Milli Müzei sergisinde Türk hakimiyeti devri hatıralarını gösteren vitrin.

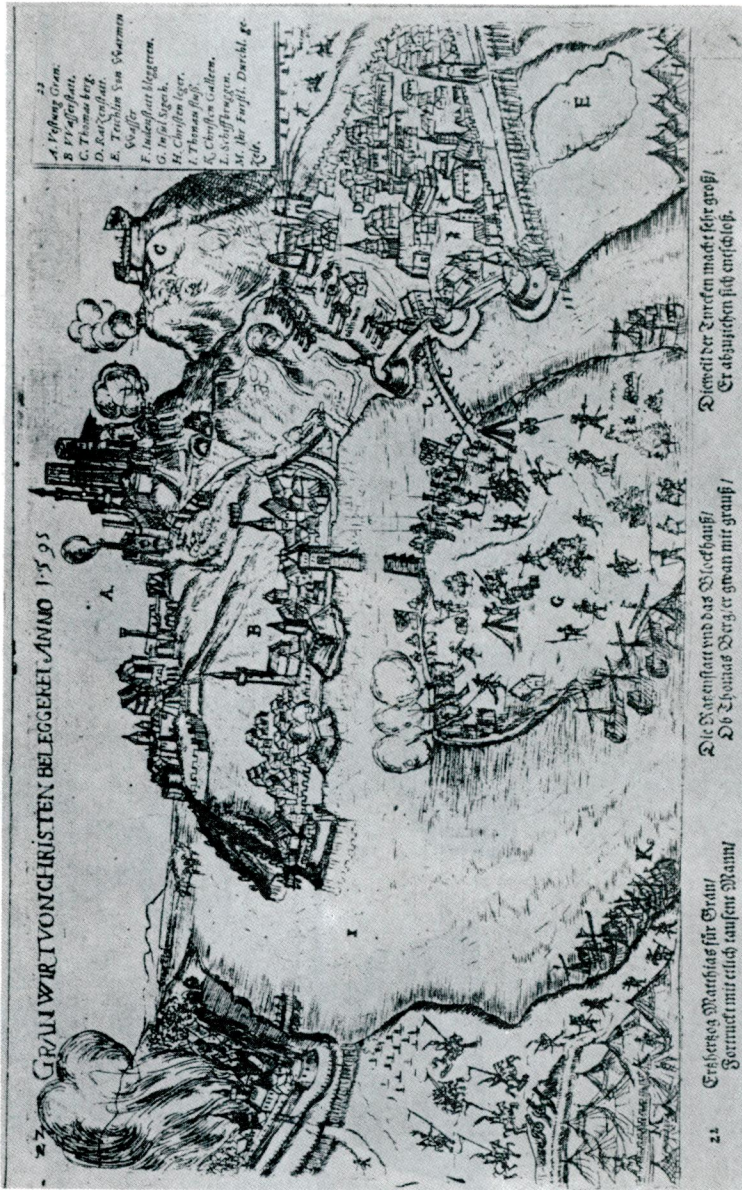
Lev. II — Estergon - Szenttamaşhegy'de XVI. yüzyıldan kalan Türk çanak çömlek fırını kalıntıları.

Lev. III — Esztergon - Szenttamashegy. 1. kil zemin kaidesi, 2. Fırın ağızı,
3-5. kil isgara kalıntıları.

Lev. IV — Esztergon - Szenttamashegy. 1-8. Písmíş toprak kaplar, 9. Kapların píşirilmesinde kullanılan ayakçık (schpack).

Lev. V — Zimmermann'ın XVII. asrda 1594 te Esterházy'n muhasarasını gösteren gravürü. Yurarıda (C) işaretli yerde Szenttamáshegy - Tepedelen kalesi. Resmin unvanındaki 1595 senesini gösteren rakam hatalıdır.